

УДК 37.013.42:305

С. П. Тямало

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

В умовах розбудови незалежної України, коли відбуваються радикальні перетворення у всіх сферах життя, перед сучасною загальноосвітньою школою постає завдання формування різнобічно та духовно розвиненої, активної особистості – громадянина, котрому притаманні передусім висока свідомість та відповідальність. Об'єктивна потреба у вихованні відповідальності, насамперед у шкільному віці зумовлюється підвищенням персональної відповідальності кожної конкретної людини за свій особистий внесок у процес суспільних перетворень.

Разом з тим, як свідчить соціально-педагогічна практика, в сучасних школярів часто знижується інтерес до навчання, виявляється тенденція до девіантної поведінки. Все це, природно, позбавляє їх можливості виявлення соціальної відповідальності, зокрема у старшому шкільному віці, коли виникає потреба у самоствердженні та професійному самовизначенні. Тим самим із загальноосвітньої школи в життя виходять молоді люди, котрі часто з надто великими складнощами здатні продовжувати навчання в освітньо-професійних закладах або долучатися до активної участі у професійно-трудовій діяльності в умовах народжуваного ринкового середовища.

Шляхи формування відповідальності учнів загальноосвітніх закладів та студентів вищої школи знайшли своє відображення й у педагогіці (А. Бойко, В. Горовенко, М. Левківський, А. Макаренко, Н. Огренич, В. Оржеховська, О. Сухомлинська та ін.). Проте, проблема соціальної відповідальності підлітків не була ще предметом спеціального педагогічного дослідження, зокрема, й щодо учнів школи.

Метою статті є висвітлення поглядів науковців і практиків вітчизняної педагогіки на розуміння сутності соціальної відповідальності особистості та шляхи її формування у дітей та молоді.

В українській педагогіці епохи Відродження (XVI – XVII ст.) достатня увага приділялася відповідальності як стрижневій якості майбутніх козаків. Зокрема, у козацьких школах молоді люди виховувались на демократичних засадах. Найвищими якостями при цьому вважались патріотизм, відповідальність за долю Батьківщини і готовність віддати за неї життя. Існувало побратимство. Юнаки, що браталися, клялися у вірності до кінця життя підтримувати один одного. Тобто, відбувався процес формування відповідальності не тільки за себе, а й за іншого. Важливо, що у системі виховання лицаря-козака саме на поєднання цих видів відповідальності спрямовувався сам процес підготовки. При цьому на етапі ініціації юнак мав виявити знання християнських чеснот, загальноосвітнього досвіду та досвіду життя нашого народу, а також вміння фізичної витривалості,

спритності, сміливості, особливої сили волі для імітації майбутньої бойової мужності, героїзму та здатності до ствердження у бою, захисту не лише себе, а командира і товариша [3, с. 12].

У XVIII столітті український мислитель Г. Сковорода підкреслював, що успіх у діяльності людини залежить не лише від її здібностей (хоч немає нічого важливішого й кориснішого, вважав він, як пізнати себе, свої сильні і слабкі, позитивні і негативні якості), а й від ставлення до неї людини, від працьовитості, доброчесності, сумлінності, відповідальності та інших моральних якостей. З погляду педагога, кожна людина має займати певне місце в суспільстві не за багатством чи здатністю, а за „сродністю”, тобто відповідно до своїх природних задатків, що виявляються і розвиваються в процесі діяльності [3, с. 33].

Особистого щастя просвітителю не відокремлював від щастя народу і від виконання кожною людиною свого громадянського обов'язку.

Сам процес формування відповідальності, за Г. Сковородою, пов'язаний з утвердженням її як звички особистості, оскільки „она не в знанні живєт, а в деланії” [3, с. 34]. Загалом, за Сковородою, виконання особистістю громадянського обов'язку можливе у служінні людям. Проте, для цього людина має не лише займатися спорідненою працею, а й щоденно працювати над своїм інтелектуальним зростанням, читаючи книги, і тим самим пізнаючи саму себе.

Один із засновників української національної виховної ідеї, С. Русова закликала нову школу „обгорнути” дитину ласкою, викликати усі її активні творчі сили, розвинути етичну й громадську свідомість, щоб вихованці зробились би, дійшовши зросту, добрими, корисними, а отже, і відповідальними громадянами своєї батьківщини [3, с. 50]. Її виховним ідеалом була всебічно розвинена особистість, яка зможе приносити якомога більше користі суспільству і забезпечить на цій основі повну соціальну гармонію, особисте щастя. На думку педагога, саме національне виховання, яке гармонійно вписується у життєдіяльність рідного народу, поступово формує у підростаючих поколіннях всі складники духовності, яка передається дітям від батьків, прадідів, збагачується в умовах сучасного буття нації.

Г. Ващенко у своїй книзі „Виховний ідеал” також розкриває проблему виховання ідеальної людини, українця, відповідального громадянина своєї країни з добре розвиненими моральними якостями, а саме вольову, відповідальну, духовно і фізично досконалу особистість. Головною метою життя такої людини є служіння Богу й Україні. Загалом, вищим мірилом відповідальної людини, за Ващенко, є щоденне, щомиттєве звірвання людиною своїх помислів, вчинків і дій з верховним божеством – християнським Богом. Саме такий не дозволяє людині “виходити” за межі християнських чеснотностей і, тим самим, є стратегічним мотивом у її життєдіяльності [3, с. 65].

Наше розуміння відповідальності як педагогічної категорії розширюється завдяки творчій спадщині А. С. Макаренка. Зокрема, він одним із перших розкриває відповідальність як соціальну якість, яка ґрунтується на відносинах відповідальної залежності, що характеризується

її виявленням вихованцями у процесі навчання та позанавчальної діяльності.

У його працях ми зустрічаємося з такими поняттями, як „відповідальна залежність”, „загальна відповідальність”, „сувора відповідальність”, „принцип відповідальності”, „відповідальна людина”, „переживання відповідальності”, „почуття відповідальності перед колективом”, тощо. Педагог підходив до аналізу відповідальності з різних сторін, розглядаючи її як почуття, як переживання і як властивості та характеристику суб’єкта діяльності, а також як функції органів управління та характеристику організованого колективу [2, с. 125 – 128].

Формування світогляду, відповідальності у юнацькому віці він бачив у правильному поєднанні того, що вчений називав близькою і далекою перспективами або розширенням тимчасової перспективи „вглибину” (охоплення більш далеких відрізків часу) і „в ширину” (включення свого особистого майбутнього у коло соціальних змін, які характеризують ставлення до суспільства загалом). Також А. Макаренко вперше у радянській педагогіці зробив спробу розгляду всіх ланок соціальної відповідальності особистості.

При цьому вчений трактував відповідальність як головну якість особистості. „Це дуже важливо, – писав він, – набагато важливіше всього іншого... Почуття відповідальності службової, ділової, юридичної є поки що головною спонукою праці та ініціативи” [2, с. 126].

Доречно відзначити, що вся теорія розвитку відповідальності у А. Макаренка ґрунтується на вихованні особистості у колективі і через колектив. Тому у створених ним виховних закладах кожний відчував себе захищеним і відповідальним за своє і загальне благо.

Розвиваючи ідеї А. Макаренка, В. Сухомлинський у своїй педагогічній системі розглядав відповідальність у тісному взаємозв’язку з громадянськістю та совістю. Він трактував її як особисту, персональну проблему. Людина повинна відповідати передусім перед власною совістю. Така відповідальність характеризує здатність молодих людей самостійно формувати обов’язки, вимагати від себе їх виконання, здійснювати самооцінку та самоконтроль, допомагає значно розширити сферу втручання особистості у навколишній світ і стверджувати ідею „особистої відповідальності за все створене нашим народом” [3, с. 167].

Незаперечним є те, що соціальна відповідальність формується у процесі діяльності. У Павлівській школі формування майбутнього відповідального громадянина досягалося за допомогою включення вихованців у різноманітні учнівські об’єднання. Кожен учень при цьому брав участь у благоустрої селища, деревонасадженнях, догляді за рослинами, акціях допомоги старшим, немічним. Саме завдяки цьому зміцнювалось почуття індивідуальної відповідальності дитини перед ровесниками, іншими людьми.

Педагогічна система В. Сухомлинського передбачала формування з раннього віку здатності до співпереживання, чутливості до чужого болю, милосердя і доброти щодо однолітків, молодших, старших, а також активну допомогу і підтримку слабкішим.

Відповідальність не можна відокремити від духовності особистості. „Більше будь-яких інших негараздів ми, вихователі, побоюємося саме грубощів душі, моральної товстошкірості, несприйнятливості добра, краси” [3, с. 169].

Проте, розвиток відповідальності учнів, за Сухомлинським, успішно формується за умови поєднання виховання з самовихованням, яке є досить актуальним у юнацькому віці. Тому він зазначає, що виховна сила колективу, цілюща сила праці – це азбучні істини виховання, але вони не піднімаються вище за азбуку, якщо немає внутрішньої індивідуальної духовної діяльності, в якій формуються ідеали.

Він не раз підкреслював, що суть самовиховання полягає в тому, щоб вміти змусити себе, звеліти самому собі, взяти владу над собою, починаючи з найменшого, незначного, змушуючи себе робити те, чого часом і не бажаєш. Самовиховання вимагає від людини довготривалих вольових зусиль, уміння керувати собою, досягати поставленої мети. „Придушуй у собі щонайменші ознаки слабовілля – вередування, образливість, дратівливість, слізливість, індивідуалізм. Людина – це насамперед сила духу, уміння наказати собі, примусити себе” [3, с. 172].

Отже, за Сухомлинським, відповідальність особистості трансформується у духовній сфері людини. Очевидно, без утвердження духовності сформувати відповідальність у дітей та юнацтва надто складно. Саме перша дозволяє зміцнювати почуття відповідальності, забезпечуючи тим самим її дієвість та розвиток.

Серед сучасних педагогів, котрі досліджують проблему відповідальності, передусім вирізняються роботи Р. Буре, К. Клімової, Л. Курганської, М. Левківського, В. Маралова, В. Оржеховської, В. Сітарова, Л. Терехової, М. Сметанського, О. Сухомлинської.

Досліджуючи відповідальність, зокрема, залежність між впливами оточуючого середовища та мотивами поведінки школярів А. Бойко [1] показав, що в учнівських колективах, де вчитель використовує авторитарні форми спілкування, у дітей накопичується негативний досвід переживань, основним джерелом якого є санкція дорослих. Тому порушення моральних норм набуває сенсу конфлікту з учителем, який найчастіше сприймається дитиною як такий, що карає. Учитель „закриває” собою постраждалого, зосереджуючи дитину на власних негативних переживаннях.

Таким чином, дитина починає орієнтуватись на зовнішній контроль за своєю поведінкою з боку вчителя. Основний мотив дотримання норми – власне благополуччя. У демократичних умовах спілкування джерелом відповідальної поведінки є не покарання вчителя, а відповідні санкції партнерів у спілкуванні. Вчитель виступає в ролі посередника між учнем і іншою людиною, переносячи увагу вихованця із власних негативних переживань на стан потерпілого. Таким чином, погіршення власного благополуччя усвідомлюється як наслідок обмеження інтересів іншої людини. Емоційний стан потерпілого сприймається як сигнал „не загрози власному благополуччю, а негативних наслідків провини для іншої людини”. Мотивом дотримання моральних норм виступає благополуччя іншого.

А. Бойко розкриває питання формування самоконтролю у спільній трудовій діяльності. За таких умов для дитини набуває особистісно значущого смислу вчинок, що відповідає нормам життя у колективі, мотивом, що спонукає дитину до самоконтролю стає уявленням про себе, як члена невеликого колективу, а також про особливу діяльність, спрямовану на оцінку виконання свого завдання і усунення недоліків з тим, щоб виправдати довіру партнерів, разом з якими вона прагне отримати спільний, якісний результат [1, с. 26 – 29].

М. Левківський розглядає відповідальність як інтегральне особистісне новоутворення підліткового та юнацького віку. Саме завдяки інтеріоризації (присвоєнню) відповідальність стає визначальним регулятором життєдіяльності особистості. При цьому він виділяє чотири групи відповідальності особистості і класифікує їх як за формою виявлення, так і за змістом. За формою виявлення він поділяє відповідальність школярів на зовнішню та виконавську, а за змістом – на відповідальність за себе та за інших. Загалом, регулятивні механізми відповідальності за інших є похідними від відповідальності за себе [4, с. 35 – 37].

Виходячи з вищеокресленого ретроспективного аналізу, слід визначити, що проблема відповідальності зростаючої особистості, хоча й поставлена у педагогічній науці давно, проте інтенсивного розкриття зазнала протягом ХХ століття. Але до найточнішого її розуміння підійшов великий гуманіст В. Сухомлинський. Саме включення обов'язку особистості, її відповідальності до складу духовності та виявлення такої важливої детермінанти для регуляції дій і вчинків школяра, як совісність (сумління) і є значним внеском до педагогічної скарбниці і доповнює наше розуміння природи та механізмів розвитку соціальної відповідальності, зокрема підлітків.

Перспективними для подальших досліджень є проблема формування соціальної відповідальності у підлітків девіантної поведінки та підготовки майбутніх соціальних педагогів до такого виду соціально-педагогічної діяльності

Список використаної літератури

1. Бойко А. М. Від педагогічної теорії до масової шкільної практики / Бойко А. М. – Полтава, 2003. – 93 с. **2. Хрестоматія** по історії соціальної педагогіки и виховання : учеб. пособие для студентов вузов / под ред. С. А. Мережкина. – Нижний Новгород : Нижегород. гос. пед. ун-т, 2001. – 259 с. **3. Хрестоматія** з української класичної педагогіки: К. Ушинський, С. Русова, А. Макаренко, Г. Ващенко, В. Сухомлинський : навч. посіб. / уклад.: В. П. Кравець, О. І. Мешко. – К. : Грамота, 2008. – 768 с. **4. Левківський М. В.** Формування відповідального ставлення до праці в школярів / Левківський М. В. – К: Педагогічна думка, 1996. – 216 с.

Тямало С. П. Формування соціальної відповідальності особистості як соціально-педагогічна проблема

У статті обґрунтовується, що об'єктивна потреба у вихованні відповідальності зумовлюється підвищенням персональної відповідальності

кожної конкретної людини за свій особистий внесок у процес суспільних перетворень. Автором характеризуються погляди видатних вітчизняних педагогів та сучасних науковців щодо розв'язання проблеми формування соціальної відповідальності особистості, робляться висновки стосовно важливості внеску попередників та можливості його використання в сучасній педагогічній практиці.

Ключові слова: соціальна відповідальність, особистість, формування, педагог.

Тямало С. П. Формирование социальной ответственности личности как социально-педагогическая проблема

В статье обосновывается, что объективная потребность в воспитании ответственности предопределяется повышением персональной ответственности каждого конкретного человека за свой личный вклад в процесс общественных преобразований. Автором характеризуются взгляды выдающихся отечественных педагогов и современных ученых на решение проблемы формирования социальной ответственности личности, делаются выводы относительно важности вклада предшественников и возможности его использования в современной педагогической практике.

Ключевые слова: социальная ответственность, личность, формирование, педагог.

Tyamalo S. P. Formation of Social Responsibility of the Personality as Social and Pedagogical Problem

In article locates that the objective need for education of responsibility is predetermined by increase of personal responsibility of each specific person for the personal contribution to process of public transformations. The author characterizes views of outstanding domestic teachers and modern scientists of a solution of the problem of formation of social responsibility of the personality, conclusions concerning importance of a contribution of predecessors and possibility of its use in modern student teaching are drawn.

Key words: social responsibility, personality, formation, teacher.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.

Рецензент – д. п. н., доц. Коношенко С. В.